

ANADOLU'DA ÇOK TANRILI DİNLER DÖNEMİNDE GÖRÜLEN BEREKET TÖRENLERİ*

Dr. R. Bahar AKARPINAR**

Özet: Bereket kavramıyla insan, hayvan ve tarla ürünleri arasında ilgi kurulması tarihi bir ayırım yapılmaksızın bütün kültürlerde görülmektedir. Bu ilgi ,kadın ve erkeğin abartılı hatlara sahip cinsel organları, öküz veya koç boynuzu, balık, buğday-arpa başağı veya buğday-arpa demeti gibi çeşitli motifler şeklinde nesnelleştirilmiş ve dinî niteliklere büründürülmüştür. Zaman içinde çok tanrılı dinlerde bereket tanrı ve tanrıçaları ortaya çıkmıştır. Tek tanrılı dönemin başlamasıyla birlikte bereket düşüncesi, “evrenin tek yaratıcısı Tanrı'nın insanoğluna bağışladığı vazgeçilemez nimet” açılımını kazanmıştır. Asya ve Avrupa'nın kesişme noktasında bulunan, bin yıllardır pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış Medeniyetler Beşiği Anadolu bereket törenleri bakımından oldukça zengindir. Bu çalışmanın hedefi Eski Anadolu Medeniyetleri'nde görülen bereket törenlerini yapıları ve işlevleri bakımından değerlendirmektir.

Anahtar sözcükler: Bereket, Tören, Anadolu, Anadolu Medeniyetleri, Çok Tanrılı Dönem, Kibele Kültü.

Resume: Depuis les plus anciennes cultures humaines c'est évident de voir une relation entre l'idée d'abondance et l'être humaine, les espèces d'animaux et les produits d'agricultures. Cette relation est marquée par plusieurs moyens comme les cornes d'abondances, les figures de poisson et du torreau, les épis ou les bouquets de blé ou d'orge; ou encore par les figures des organes sexuels exagérés de la femme ou de l'homme. Avec le temps avancé, reliés à cette concept indispensable de l'humanité ont apparu les dieux et les déesses de l'abondance. Après le commencement du cycle monothéiste l'idée d'abondance est transformée en “grâce du Dieu” le seul créateur de l'univers. L'Anatolie, “le berceau des civilisation” se trouvant au croisement des deux grands continents L'Asie et L'Europe a été lieu d'installation des plusieurs civilisations depuis des milliers d'années. Puisqu'elle est habitée par de nombreuses cultures cette péninsule est très riche au point de vue de cérémonies d'abondance. Dans cet ouvrage le but est de déterminer et d'analyser les cérémonies d'abondances des anciennes civilisations d'Anatolie à la période du

* Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Türk Halkbilimi Anabilim Dalı tarafından 4-6 Mayıs 1997 tarihinde düzenlenen “Hidrellez Seminer ve Şenliği”nde bildiri olarak sunulmuştur.

** Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halkbilimi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

polythéisme.

Les Clés: L'Abondance, La Cérémonie, L'Anatolie, Les Civilisations d'Anatolie, Polythéisme, Culte de Kybele.

Keywords: *Abundance, Ceremony, Anatolia/Asia Minor, Anatolien Civilisations, Polytheism, Culte of Kybele.*

“Bereket” sözcüğünün sözlük anlamı “bolluk, gürlük, nimet, tanrı vergisi”dir. Halk dilinde “bereket” sözcüğü genellikle rahmet ve yağmur sözcükleriyle eşanlamalıdır. “Bet bereket içinde olmak”, bolluk ve refah içinde yaşamaktır. “Bereketli” sıfatı verimli, hasadı bol topraklar ve mizahî bir yaklaşımla çok çocuk doğuran kadınlar için kullanılır. “Bereketli olsun!” dileği yemek yiyenlere, aş ve ekmek pişirenlere, ürün toplayanlara söylenen bir alkıştır.

Bereket sözcüğünün mastarı olan “büruk”un anlamı, devenin bir yerde çöküp durması, orada kalıp beklemesidir. Bu anlama bağlı olarak iyi ve hoş karşılanan bir durumun sürekliliğine “bereket” denmiştir. Söz konusu durum maddî ise varlığını sürdürmesi, tükenmemesi anlamında bolluk; manevî ise yine aynı anlamda “saadet” sözcükleriyle ifade edilmiştir. Bereket, çeşitli dinlerde dua, âyin ve ibadetle elde edilmeye çalışılan bolluk, genişlik, hayır ve tanrı yardımı anlamında dinî bir terim olarak da kullanılmaktadır (Tümer 1992: 487).

Bereket kavramıyla insan, hayvan ve tarla ürünleri arasında ilgi kurulması tarihî bir ayırım yapılmaksızın bütün kültürlerde görülmektedir. Bu ilgi, kadın ve erkeğin abartılı hatlara sahip cinsel organları, öküz veya koç boynuzu, balık, buğday-arpa başağı veya buğday-arpa demeti gibi çeşitli motifler şeklinde nesnelleştirilmiş ve dinî niteliklere büründürülmüştür. Zaman içinde çok tanrılı dinlerde bereket tanrı ve tanrıçaları ortaya çıkmıştır. Tek tanrılı dinlerde tanrıdan başka peygamberler, azizler gibi birtakım insanın da mucizeleri yoluyla bereket verebildiği kabul edilmiştir. İslâm dininde bereketin ancak Allah’tan geleceği düşüncesi yerleşmiş olmakla birlikte Allah’a yakınlıkları nedeniyle tüm peygamberlerin özellikle Hz. Muhammed’in, sâlih kişilerin ve velilerin bereket umuduyla insanlar adına Allah’a şefaataçı, duacı oldukları düşüncesine de inanılmıştır. Günümüzde görülen pek çok uygulamanın bu kabulden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Anadolu’da çok tanrılı dinler döneminde görülen bereket törenlerine geçmeden önce bu coğrafyanın tanıtımı uygun olacaktır:

İnsanoğlunun eski çağlarda doğaya ve onun ortaya koyduğu koşullara büyük ölçüde tutsak olması çeşitli yapıda uygarlıkların doğup gelişmesine yol açmıştır. Doğaya bağlı kalmak ve ona uymak eski çağlarda yeryüzünün her bölümünde görülen bir olgudur. Anadolu yarımadasında oturanlar da onun gösterdiği koşullara uymak zorunda kalmışlardır. Anadolu tarihi bütünüyle gözden geçirildiğinde çeşitli uygarlıkların gelişmesinde yarımada-daki bazı doğa koşullarının büyük bir rol oynadığı görülmektedir.

Anadolu, jeomorfolojisi bakımından iki önemli özellik gösterir:

1-Kuzeydoğu ve güneydeki sıradağlardan başka doğuda yüksek dağların ve güneydoğuda anti-toros dağlarının bulunuşu Anadolu’da “kapalı” bölgeler oluşturmuş, bunlar da değişik uygarlıkların gelişmesi sonucunu vermiştir.

2-Anadolu’nun doğudan batıya 1560 km. uzunlukta olması yarımada-daki tarihî

dönemlerin oluşturduğu duruma göre bazen doğu, bazen batı dünyasına bağlı uygarlıkların doğmasına sebep olmuştur (Akurgal 1988: XIV).

Çeşitli tarihî dönemlerde birbirine komşu olan uygarlıkların dil-din-sanat ve yaşantıda birbirini etkiledikleri göz ardı edilemez.

Anadolu'da kurulan uygarlıkların en belirgin ortak özellikleri tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamalarıdır. Buna bağlı olarak yaşantıları ve inançları da tarım toplumu özelliğini gösterir. Tarım toplumlarında suyun varlığı ve toprağın verimliliği yaşamın devamlılığını sağlayan önemli iki gereksinimdir. Yeterli ölçüde ve istenilen nitelikte ürün elde edebilmek, sağlıklı sürülere sahip olmak, ekonomiyi hareketlendirecek ve insanın refah içinde yaşamasını sağlayacaktır. Takas ve ticaret yoluyla değerlendirilen üretim fazlası ürün farklı gereksinimlere cevap verecek mali elde etmeye olanak tanıyacaktır.

Çok tanrılı dönemde iklim koşullarının elverişsizliği, suyun-yağmurun kıtlığı veya aşırılığı, toprağın verimsizliği, sürü ve ekin alanlarının düşmanlarca yağmalanması, çare bulunamayan hastalıklara karşı zekâsı ve gücü ile yetersiz kalan insan, pek çok tanrı ve tanrıçadan yardım ve bereket dilemiştir. Anadolu'da doğa ve doğanın canlılığına bağlı olarak iki önemli kült oluşmuştur. Bunlardan ilki Kibele-Ana Tanrıça kültü; diğeri ise doğa, üzüm, şarap ve esriklilik tanrısı Dionisos-Baküs çevresinde oluşan kültür. Her iki külte bağlı olarak pek çok eğlence, şenlik, âyin ve tapınmanın yapıldığı söylenmelidir. Konunun bereket ve bereket törenleri olması Kibele-Ana Tanrıça kültünü öncelikli kılmaktadır.

Erkek cinsinde bulunmayan doğurganlık ve doğurduğunu kendi bedeni ile beslemesi anaerik aile düzeninde kadına ayrıcalıklı bir önem kazandırmıştır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlarda bağ-bahçe-tarla düzeni-çapa-sulama-hasat derme işlemlerinde kadının sorumluluğu, analığından kaynaklanan önemini pekiştirmiş, kadın cinsi zamanla bereketi getiren önemli bir güç olarak düşünülmüş ve çok tanrılı dinlerde bu iki niteliğinden ötürü bereketin sembolü olarak tanrıçalaştırılmıştır. Çeşitli arkeolojik kazılarda elde edilen ve neolitik dönemden itibaren tarihlenen abartılı hatlara sahip, ayakta ya da tahta oturur biçimde, kucağında çocuğu veya tek başına ya da iki tarafında arslan bulunan figürinler veya kaya kabartma yontuları bereketin ve toprağın verimliliğinin kadın cinsine atfedildiğini ifade eden inanç sisteminin somut delilleri olarak değerlendirilir.

Mısır'da İssis; Sümerler'de Humbaba veya Kumbaba; Elâmlılar'da Ambinini; Suriye'de Kombabos ve Atargatis; Güney'de Hubel ve Kübele; İran'da Anahita; Kenânîler'de Anat, Astarte; Mezopotamya'da İştâr; Kapadokya'da Ma; Sakaryalılar'da Berekynthia; Hititler'de Kubaba, Kupapa, Kibele veya Hepat; Ege'de Diana, Afrodite, Athena; Girit'te Rea; Frigya'da The; Roma'da Magna Mater, Magna Dium, Metar Deum, Magna İdea, Venüs bereket tanrıçalarıdır. Bu silsile zamanla Kibele-Ana Tanrıça kültünü oluşturmuştur. Külte bağlı olarak tanrıçalar adına kurulmuş tapınaklarda bereket ve verimliliği artırmak için özellikle havanın ve suyun ısındığı, toprağın yeşillendiği, bitkinin filizlendiği, sürülerin yavruladığı bahar ayları ile hasadın derildiği güz dönemlerinde ibadet, kutsama ve kurban törenlerinden oluşan, günlerce süren, kral ve kraliçenin katıldığı kapsamlı şükran âyinleri yapılmıştır.

Kutlamalarda görülen iki önemli öge ölüp-dirilme ve kurban ritüelidir. Bu iki ritüeli araştırmacılar Sümer'de İnanna; Sâmililer'de İştar ve Tammuz; Babil ve Suriye'de Adonis; Batı Asya Frygya'da Attis ve Kibele; Eski Mısır'da Osiris; Kenâniler'de Baol ve Mot; Hititler'de Telepinu; Ege ve Trakya'da Demeter ve Persephone mitlerine bağlamaktadırlar.

Bütün Eski Önasya, Anadolu ve Yunanistan'da her doğa olayının ve toplumla ilgili her olayın bir tanrı ya da tanrıçası vardı. Bu tanrı ve tanrıçalara adanan tapınaklarda yılın belirli dönemlerinde tapınma, kurban ve şükür âyinleri yapılmaktaydı.

Boğazköy arşivlerinden ele geçen tabletler M. Ö. 2000-800 yılları arasında Orta Anadolu'da yerleşik bulunan Hititler'in panteonu ve onlardan önce Anadolu'da yerleşmiş bulunan Hattiler'e ait tanrı ve tanrıçalar ile yapılan âyinler hakkında önemli bilgi vermektedir:

Hititler'de din oldukça gelişmiş ve örgütlenmişti. Âyinler sırasında kimin nasıl davranması gerektiği, tanrıların nasıl kutsanacağı, hangi armağanların sunulacağı belirlenmiş ve kurallara uymayanların tanrılarca cezalandırılacağı bildirilmiştir. Bütün Eski Önasya dinlerinde olduğu gibi Hititler'de de tanrılar, insan biçimi ve karakterinde tasarlanmış onlara tanrı evleri yapılmış ve hizmet için rahipler görevlendirilmiştir. Yapılan her âyin, bereket ve şükran âyini niteliği taşır. Özellikle Hititler'in Hattiler aracılığıyla Mezopotamya'dan aldıkları düşünülen ve bahar aylarında kutlanan Yeni Yıl Bayramı, konumuz açısından önemlidir. Hititçe bir belgede şu sözler yer almaktadır:

"...Yıl başında Fırtına Tanrısı için gökyüzü ve yeryüzünün çok büyük bir bayramı kutlandı. Bütün tanrılar toplandılar ve Fırtına Tanrısı'nın evine gittiler... Bu bayramda yiyeceğin, için! Doyun, susuzluğunuzu giderin! Krala ve kraliçeye uzun ömür verin! Gökyüzü ve yeryüzüne uzun ömür verin! Ürüne bolluk verin!" (Dinçol 1982: 83).

Ayın bayramı, yılın bayramı, geyik bayramı, sonbahar bayramı, ilkbahar bayramı, fırtına bayramı ya da Hattuşa'da kutlanması gereken herhangi bir bayramda tanrılara sığır, koyun, ekmek, pide, bira, şarap sunulur; tapınaklarda ateş yakılır; tanrı heykeli tanrı evinin dışına çıkarılır ve tanrının eğlenmesi, hoşnut olması için şarkılar söylenir, ilâhiler okunur, danslar yapılır ve dua edilip dilekte bulunulurdu. Bayram törenleri genellikle birbirine benzer işlemlerin belirli bir sırayla yapılmasından meydana gelmiştir. Hititler'de orak bayramı, üzüm koparma bayramı, ekin yığımı bayramı gibi tarım kültürünün yansıtan bayramlar da vardı. Bayramlar, bolluk ve bereketi, dinsel temizliği sağlamak için yapılan, tanrıları memnun edici âyinlerdir. Tanrılara yiyecek ve içecek vermek, onlara kurban ve adaklar sunmak dinin gerektirdiği gündelik işlemlerdir. Bayramlar bu işlemlerin daha yüksek düzeyde, daha kalabalık bir toplulukla, daha zengin malzemeyle yapılması anlamındadır (Dinçol 1982: 86).

M. Ö. 900-600 yıllarında Van Gölü civarında yaşayan Urartu Krallığı'nın dini, Anadolu ve komşu devletlerin dinine sıkı sıkıya bağlıdır. Urartu Krallığı'nın resmî devlet diniyle ilgili en önemli bilgi, Urartu başkenti Tuşpa'nın beş kilometre kuzeydoğusundaki Toprakkale'nin batısında uzanan Zızzım Dağı kayalıklarında yer alan

Meher Kapı kaya yazıtından elde edilmiştir. Ekonomisinde hayvancılığın önemli yer tuttuğu Urartular'da, tanrılara ve doğadaki çeşitli güçlere verimliliğin artması için ehlileştirilen hayvan türlerinden kurbanlar ve adaklar sunulurdu. Meher Kapı kaya yazıtında Urartu panteonundaki altmış dördü erkek on beşi dişi yetmiş dokuz tanrı adı ile bu tanrıların önem ve niteliklerine göre sığır, manda, koyun, kuzu gibi hayvanlardan kaç adet kurban verileceği belirtilmiştir. Bolluk, bereket, savaşlarda zafer kazanmak için düzenlenen kurban törenleri, tapınak avlusunda ya da açık hava tapınaklarında yapılırdı. Van kalesindeki açık hava kült merkezinin günümüzde de kutsal sayıldığı ve yöre halkınca adak-kurban yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir (Belli 1982: 190-191).

Gordion merkezli Kızılırmak-Afyon- Konya Tuz Gölü bölgesinde güçlü bir devlet kuran Frygler, Ana Tanrıça kültüne bağlıydılar. Çatalhöyük ve Hacılar'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunan heykelcikler bu inancın önemli örnekleridir. Fryg kabartmalarında Kibele'nin başındaki yüksek tac, onun kentlerin ve tarım ürünlerinin tek egemeni ve koruyucusu olmasının simgesidir. Tapınağı bugün, Balahisarı adıyla anılan Pessinus'tadır. Tanrıçanın sevgilisi Attis ile birleşmesinin doğaya yeni bir yaşam verdiğine, sevgilisini yitirmesinin ise doğanın kış uykusuna daldığını simgelediğine inanılırdı. Bahar ve güz dönemlerinde tanrıçanın onuruna âyinler yapılırdı. Âyini yöneten rahiplerden biri "Attis" adıyla anılır, Kibele-Attis mitindeki ölüp-dirilme inancına bağlı olarak, tapınmanın coşkusu ile kendilerini hadım eden diğer rahiplere "gallus" denilirdi. Atys ve galluslar, Kybele onuruna düzenlenen bahar bayramı âyini yönetirlerdi. Diğer Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarında görüldüğü gibi bu âyinlerde tanrıçaya kurbanlar verilir, armağanlar sunulur, dilekte bulunulurdu. Hasat döneminde yapılan şükran âyinlerinde elde edilen üründen bir kısmı tanrıçanın kullanması için tapınağa bırakılırdı (Sevin 1982: 236-237).

Bu dönemde Kibele tapınakları ve sunaklar genellikle dağlarda ve tatlı su çevresinde bulunurdu. Bugün Eskişehir-Afyon arasında uzanan platoda M. Ö. 8.-6. yüzyıllar arasında kayalıkların oyulmasıyla elde edilen açık hava tapınakları ayakta. Bu tapınaklar geometrik şekiller ve hayvan figürleriyle bezenmiştir.

M. Ö. 2000-133 yılları arasında bugün, Gediz ve Küçük Menderes vadilerini kapsayan bölgede yerleşen Lidyalılar da Ana Tanrıça-Kibele kültüne bağlıydılar. Bununla birlikte Yunan dini ve tanrılarına özellikle Athena, Apollon, Dionysos ve Zeus'a büyük saygı gösterir ve onurlarına âyinler düzenlerlerdi.

M. Ö. 1000'den itibaren Kafkasya'dan başlayan Pers saldırısı kısa sürede Anadolu'ya yayıldı ve Ege Denizi'ne kadar uzandı. Persler, baskıcı bir rejim uygulamayı yerel kültürleri bünyelerinde barındırma yolunu seçmişlerdi. Bu nedenle Anadolu'da yerel din ve âyinler sürdürülebildi. Persler döneminde Anadolu'da Zerdüşt dini etkisi görülür. Bu dinin en önemli tanrısı Ahuramazdadır. Aydınlık ve iyilik Ahuramazda'ya, karanlık ve kötülük Ahirman'a bağlanırdı. Pers geleneğinde Ahuramazda için tapınak ya da heykeller yapılmaz, sunaklarda rahipler tarafından temizliğin ve aydınlığın simgesi olan ateş yakılırdı. Ateş kültü âyinlerinde, üzerlerine yağ dökülen kuru odun parçaları üflemeden tutuşturulurdu. İnsan nefesinin ateşi kirleteceği düşüncesi kabul edilmişti. Bu nedenle ateşi tutuşturan rahiplerin yüz başlıklarında ağızı kapatacak bir uzantı vardı.

Pers Ateş Kültü'ne bağlı diğer iki tanrıça Mithra ve Anahitadır. Mithra, Ahuramazda tarafından bütün insanlığın bekçiliği ile görevlendirilmiş ışık, bereket ve savaş tanrıçası; Anahita, aşk ve doğurganlık tanrıçasıdır. Bu iki tanrıça adına uygulanan âyinlerde ateş yakma ritüeli sürdürülmüştür (Sevin 1982: 276-277).

Hellenistik dönemde (M. Ö. 1050-30) halkların birbirine karışması inançların da birbirine karışmasına yol açmıştır. Daha önceki dönemde her doğa olayının bir tanrı ya da tanrıçası varken bu dönemde tanrıların sayısı önemli ölçüde azalmış ve tek tanrıçılığa doğru bir ilerleyiş görülmüştür. Kibele kültü, Hellenistik dönemde "The" adlı tanrıça tarafından temsil edilmiştir. The, kentlerin, kralların, insanların koruyucusu kader ve talih tanrıçasıdır. Batı Anadolu'nun yerel tanrıları olan ve daha sonra Yunanistan'a oradan da Roma'ya taşınan Zeus, Dionysos, Apollon ve Athena da saygı görmüş ve onurlarına yılın belirli dönemlerinde büyük âyinler düzenlenip kurbanlar kesilmiş, yiyecek ve içecekten armağanlar sunulmuştur (Özsait 1982: 323).

M. Ö. 30-M. S. 395 yılları arasında Anadolu'da Roma egemenliği süresince tanrı ve tanrıçalara yapılan bereket amaçlı uygulamalar ve kurban törenleri sürdürülmüştür.

Yukarıda kısaca değinilen bilgileri değerlendirmek gerekirse:

Anadolu'da çok tanrılı dinler döneminde Ana Tanrıça-Kibele kültüne bağlı olarak bölge mitlerinde bulunan ölüp-dirilme ve kurban motiflerini canlandırıcı ritler etrafında oluşan, bahar ve güz dönemlerinde tekrarlanan bereket törenleri görülmektedir. Bu törenler kent merkezinde ya da dinî merkez olan bölgede tanrı ve tanrıçalar adına kurulmuş tapınaklarda yapılmaktadır. Yılın belirli dönemlerinde kutlanan büyük bahar ve güz bayramlarında törene kral ve kraliçenin de katıldığı, kralın töreni rahiplerle birlikte yönettiği görülmektedir. Bereket ve şükran törenlerinde tanrı ve tanrıçaları memnun etmek ve yardımlarının devamını sağlamak için derilen üründen veya yetiştirilen sürüden pay verildiği saptanmıştır. Bu armağanlar, yiyecek, içecek ve bunların içine konduğu tas, çanak, kupa, kadeh gibi eşyadır. Törenler sırasında müzikli danslı eğlencelerin yapıldığı, ilâhilerin okunduğu, ziyafet sofralarının kurulduğu şenlikli bir ortam göze çarpar. İncanın devlet dini olarak kabul edilmesi törene ibadet niteliğinin yanı sıra devlet teşkilâtının ve yönetici sıfatıyla kralın gücünün sergilendiği, halkın devletine ve kralına olan bağlılığını dile getirdiği bir araç özelliği de kazandırmıştır.

Bahar ve güz bayramları adı altında yapılan bereket törenleri, kral ve kraliçenin de içinde bulunduğu devlet erkânının, din adamlarının, yabancı ülke temsilcilerinin ve teb'anın katıldığı toplu tören özelliğindedir. Böyle bir paylaşım ortamında dinî gereklerin yerine getirilmesi dışında maddî ve manevî birlikteliğin sağlandığı, sahip olunan kültürel değerlerin tekrar tekrar canlandırıldığı, grubun sosyal-kültürel-ekonomik kimliğinin ortaya konduğu dolayısıyla kültürel etkileşimin geliştiği göz ardı edilemez.

Bereket törenleri elbette Anadolu'yla ya da çok tanrılı dinler dönemiyle sınırlı değildir. Günümüze değin tarihin her döneminde tüm kültürlerde benzer endişe ile benzer ritüel ve kutlamaların oluşması doğaldır; çünkü her dönemde inanan için manevî güç kaynağı ve yaratıcı olarak ruhlardan, totemlerden, putlardan, tanrılardan ve

tanrıdan istenen en önemli nimet “bereket”tir. Feyz, bereket, varlığın teminatıdır. Bereket dileme eylemi, bereket dua ve törenleri tek tanrılı dinlerde de çeşitli bayramlar, âyinler, dualar ve uygulamalarla devam etmektedir.

Kaynaklar

- AKURGAL, Ekrem (1988) *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- BELLİ, Oktay (1982) “Urartular”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul: Görsel Yayınlar.
- DİNÇOL, Ali M. (1982) “Hititler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul: Görsel Yayınlar.
- ERHAT, Azra (1993) *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜNALTAY, Şemseddin (1987) *Yakın Şark II Anadolu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (1993) *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- ÖZBUDUN, Sibel (1997) *Ayinden Törene*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- ÖZSAİT, Mehmet (1982) “Hellenler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, İstanbul: Görsel Yayınlar.
- SEVİN, Veli (1982) “Frygler”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi II*, İstanbul: Görsel Yayınlar.
- TÜMER, Günay (1992) “Bereket” *İslâm Ansiklopedisi V*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.